

укладали селяни, міщани, дворяни, представники польської магнатурі, а також юридичні особи.

1. Зваричук Е.О. *Римо-Католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти.* – Дис. ... канд. істор. наук – 07. 00. 01. – Кам'янець-Подільський, 2005.
2. *Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО).* – Ф. 178. – Оп. 2 (м. 1). – Спр. 50.
3. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (м. 1). – Спр. 28.
4. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (м. 1). – Спр. 52.
5. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (м. 1). – Спр. 66.
6. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (м. 1). – Спр. 64.
7. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (м. 1). – Спр. 77.
8. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (м. 1). – Спр. 78.
9. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (м. 1). – Спр. 55.
10. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (м. 1). – Спр. 20.

**І.В. Довжук,
К.С. Гусс**

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО РОБІТНИЦТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Сучасний період розвитку України характеризується глибокими зрушеннями в економіці, політиці, соціальній сфері, що потребує переосмислення багатьох проблем сьогодення, зокрема, переходу до ринкової економіки, створення і вдосконалення різних форм власності, докорінної зміни виробничих відносин. Для вирішення нагальних проблем сільського господарства особливо значимим є врахування уроків минулого. Виникає необхідність наукового пошуку та нового осмислення аграрної історії України як складової суспільно-цивілізаційного розвитку.

Вивчення сільського господарства визначається його важливим місцем у соціально-економічній системі України. Тому метою і завданням статті є висвітлення тих етапів розвитку аграрного сектора, які характеризувалися значними трансформаціями, призвели до суттєвих змін не лише у сільському господарстві, а й у соціально-економічній сфері в цілому. У цей період на українських землях слідом за європейськими державами було проведено аграрні реформи, які стосувалися ведення сільського господарства, його організації, соціально-економічних процесів на селі. Не менш важливим фактором, що надавав аграрним відносинам політичної специфіки, було посилення процесу урбанізації, яка в Україні мала свої характерні особливості.

Предметом є джерела формування індустріального робітництва Півдня України.

Окремих сторін цієї проблематики у своїх працях торкалися К. Воблий [1] та Т. Лазанська [2]. Темпи розвитку капіталістичної системи ведення господарства, процес перерозподілу земель в Україні, поширення серед сільського населення так званого заробітчанства в другій половині XIX – початку XX ст. досліджено М. Яворським [3]. У дослідженні І. Гуржія [4] проаналізовано сільськогосподарське виробництво в Україні в 60-90-х роках XIX ст. Питання розвитку сільського господарства та кризову ситуацію наприкінці XIX ст. в Росії розглянуто у праці Н. Єгіазарової [5]. Велика увага розвитку сільського

господарства України приділяється в "Історії Української ССР" [6].

Наприкінці XIX ст. українське народне господарство увійшло в систему світового капіталістичного господарства. Створення розгалуженої мережі залізниць, поява розвиненої важкої індустрії, тісний зв'язок із зовнішнім ринком через вивіз хліба, хоч і повільна, але неухильна інтенсифікація і машинізація сільського господарства означали цілковитий курс на модернізацію економічного устрою, на зразок західноєвропейського. Свій зв'язок зі світовою економікою Україна здійснювала через жваву торгівлю хлібом, завоювання світових цукрових ринків. Такий стан, як зазначав видатний дослідник-економіст К. Воблий, "прискорював і заохочував вщеплювання капіталізму в українське народне господарство". На заваді подальшому економічному зростанню України, власне і цілої імперії, більш повноцінному інтегруванню їх у світову економіку стояли пережитки в аграрному секторі економіки, державній надбудові та загальному колоніальному характері політики імперського уряду. Намагання підкорити процес розвитку капіталізму завданням збереження політичного лідерства і привілеїв поміщиків, непродуктивні витрати на утримання віджилої правлячої верхівки, поміщицького землеволодіння, опіка і пряма допомога неспроможним підприємствам, переважання політико-ідеологічних міркувань над економічною доцільністю стримували загальне індустріальне зростання України [2, 65].

Після аграрної реформи 1861 р. патріархальне господарство поступово руйнується. На селі з'являються соціальні групи: сільська буржуазія і сільські робітники із землею або без неї. Між ними існував прошарок середніх селян. В Україні цей прошарок у порівнянні з Росією був численним і так само економічно нестійким. Розшарування селянства привело до появи категорії людей, які зовсім не мали джерел для існування і поповнювали армію промислових робітників.

У результаті реформи селянське землеволодіння значно зменшилося: на Лівобережжі – на 42,6 %, на Правобережжі – на 50,5 %, у Південній Україні – на 58,9 %.

Грабіжницький характер реформи, розширення товарно-грошових відносин на селі приводило до обезземелення значної кількості селян. Зменшувалася частка душевого наділу. Протягом 1880-1900 рр. розмір надільної землі на рев'язку душу скоротився з 2,5 до 1,7 десятини. На ринку землі встановлювалися високі ціни, недоступні для більшості селян. До того ж ціни постійно зростали [7, 243].

Прогресуюче обезземелення, знищення індивідуальних господарств зумовили появу надлишків робочої сили в аграрному секторі та розвитку підприємництва.

Реформа 1861 р. привела до щонайгострішої аграрної кризи, масових голодувань селянства, до їхнього зубожіння і пролетаризації. Почалася поголовна втеча селян із сіл в міста та інші промислові центри. Наприкінці XIX ст. менше половини всіх селянських дворів не мали необхідних засобів для господарювання і жили в основному завдяки продажу

своєї робочої сили. Саме ці розорені і вконець зубожілі російські й українські селяни масами приходили на заводи й шахти промислового Півдня, поповнюючи ряди робітництва [8, 43].

Швидкий розвиток капіталізму в промисловості й сільському господарстві Півдня України, порівняно невелика заселеність краю та брак робочої сили сприяли тому, що, починаючи з 60-х років XIX ст. туди у пошуках роботи прямувало багато сільськогосподарських робітників з густонаселених губерній Центральної Росії і України. Значна кількість робітників наймалася на промислові підприємства Донбасу й поступово там осідала.

Посилений розвиток в Україні у 70-90-і роки XIX ст. гірничої і гірничозаводської промисловості, міст, залізниць привертав усе більшу кількість робітників. Унаслідок цього з величезної маси чисто землеробського селянського відходу поступово виділюся і неземлеробський промисловий відхід [9, 84].

Становлення пролетаріату відбувалося нерівномірно: найбільш помітно – у провідних галузях виробництва, менш інтенсивно – у другорядних. За даними офіційної фабрично-заводської статистики 1891 р., 22,5 тис. робітників працювали на металообробних і машинобудівних підприємствах. Ускладнення галузевої структури пролетаріату проявилася також у постійному зростанні частки тих, хто працювали на підприємствах фабрично-заводського типу.

У кінці XIX ст. формуються нові зағони пролетаріату – гірничий і транспортний. Разом з робітниками металургійних підприємств шахтарі налічували в 1890 р. 68,9 тис. осіб. Серед них найбільшу кількість становили гірники копалень, залізорудних та марганцевих рудників.

Концентрація виробництва супроводжувалася концентрацією робочої сили. Високим ступенем концентрації пролетаріату відзначалися підприємства фабрично-заводського типу в металургії, рейкопрокатному й чавуноплавильному виробництвах – 766 робітників у середньому на одне підприємство [10, 142]. Отже, у процесі технічного перевороту простежується тенденція до зростання питомої ваги великих підприємств зі значною кількістю робітників. Ще однією важливою тенденцією став відрив основної маси пролетарів від землі й підсобного господарства.

Від 44 до 55 % становила частка постійних робітників на металургійних заводах Півдня. Зайняті протягом року пролетарі переважали у металообробній та текстильній промисловості Лівобережжя.

Підприємці були зацікавлені у формуванні нового типу робітника – відірваного від землі, без додаткових заробітків, кваліфікованого, "спадкового". Складність технологічних процесів і техніки, що використовувалися у виробництві, вимагала спеціальної підготовки, оволодіння певним обсягом знань та навичок, а значить, кадрової стабільності. Витрачаючи кошти на підготовку кваліфікованих робітників, власники підприємств прагнули якомога довше експлуатувати таку робочу силу.

Становище індустріальних робітників України було важким. Позбавлені власності, вони змушені були продавати свою силу і навички на умовах, вигідних капіталістам. Дещо легше жилося тим

робітникам, які не втратили зв'язків із селом або мали присадибні ділянки, підсобне господарство. Але з часом таких ставало дедалі менше [10, 142].

З подальшим розвитком промисловості, посиленням капіталістичної експлуатації росло використання низькооплачуваної жіночої праці. Жінки виконували переважно допоміжні роботи. На шахтах вони працювали в основному на поверхні, вибірці порожньої породи й сортуванні вугілля, відкатці й вантаженні вагонів та ін. Одичними були випадки використання жіночої праці безпосередньо під землею, у забої. Невисокий у цілому по вугільно-металургійній промисловості відсоток низькооплачуваної жіночої праці не виключав його широкого використання на окремих, головним чином, великих підприємствах.

Діти робітників і селян, яких тільки крайня потреба приводила на шахти Донбасу з відома, а іноді й під безпосереднім тиском адміністрації навмисно завищували свій вік, обходячи тим самим діючі з 80-90-х років фабричні закони, що забороняли використання дитячої праці на підземних і нічних роботах. Підлітки працювали в шахтах кононосами, лампоносами, тягальщиками, на вибірці пустої породи. Особливо поширеною, специфічно дитячою професією була робота "дверничних хлопчиків", що регулювали притік повітря в шахтах. Робота ця, на перший погляд, така проста і легка, була постійним джерелом дитячих хвороб, що нерідко мали смертельний результат. Причина – постійні протяги [8, 44].

Безпосереднім результатом масового втягнення в промисловість жінок і дітей було значне здешевлення праці чоловіків, витіснення їх з промисловості і зростання безробіття серед чоловічого робітничого класу. Жіноча і дитяча праця була вигідною підприємцям. Виконуючи часто ту ж саму роботу, що й чоловіки, жінки й діти одержували вдвоє і втриє меншу заробітну платню і вважалися більш "спокійним елементом". Це погіршувало економічне становище робітничої сім'ї. Щоб проіснувати, робітник мусив не тільки сам працювати більше, ніж раніше, а й продавати підприємцям робочу силу своєї дружини та дітей [11, 430].

Відсутність законодавчої бази, якою б регулювалися взаємини між працею і капіталом, соціальні питання відкривали широкі можливості для граничної експлуатації найманих робітників. Фабриканти і заводчики мали необмежене право експлуатувати й карати своїх робітників. Особливо сваволя хазяїв проявлялася на вотчинних мануфактурах. На цих підприємствах панував позаекономічний примус, тривалість робочого дня сягала 13-14 і навіть 15 годин.

Форми і види заробітної платні у дореформений період були різноманітними: річна, сезонна, місячна, поденна, погодинна й відрядна. Платили робітникам за це грошима і продуктами. Жили і працювали вони у досить тяжких умовах, за повної відсутності техніки безпеки [12, 58].

Тривалий робочий день, постійна інтенсифікація виробничого процесу, відсутність елементарних засобів безпеки були основними причинами травматизму й смертності в промисловості. Особливо ризикованою вважалася праця гірників, які гинули від незадовільного обладнання шахт, вибухів газів, затоплення забоїв водою тощо. Дуже гостро стояло

питання про охорону здоров'я робітників. Закон 1866 р. про медичну допомогу багатьма підприємцями практично ігнорувалася. Наприклад, на шахтах Донбасу до 90-х років майже не було лікарень та постійних лікарів. Лише у 1893 р. з'явилася постанова, яка в обов'язковому порядку вимагала організувати медичну допомогу на гірничих підприємствах [10, 146].

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що пореформена доба стала періодом бурхливого, хоча й стрибкоподібного розвитку капіталізму в Російській імперії. У цих умовах Україна перетворилася на один з найпривабливіших регіонів для інвестицій капіталів, оскільки тут можна було порівняно легко отримувати великі прибутки.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася величезними змінами в економіці та виробничих відносинах. Ліквідація кріпосного права у Російській імперії дала поштовх капіталізації виробництва, розвитку підприємництва й формуванню нової суспільної верстви – пролетаріату. Зростаючі масштаби індустріального виробництва потребували дедалі більшої кількості робочих рук, які давало село. В Україні цей процес відбувався також завдяки міграції з інших куточків імперії. Швидкими темпами зростала питома вага вугледобувної, машинобудівної (особливо сільськогосподарського машино-будування), металургійної галузей. Однією з вагомих рис економічного розвитку України пореформеної доби стало формування важкої індустрії і видобувної промисловості.

Розвиток товарного виробництва, спеціалізація окремих районів на випуску певної продукції, упровадження нових технологій і техніки прискорювали формування пролетаріату. Унаслідок взаємодії ряду соціально-економічних факторів населення в промисловому секторі економіки набувало сукупності ознак, що перетворювало його на специфічну суспільну верству.

1. Воблий К.Г. *З історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості на Україні*. – Т. 2.
2. Лазанська Т. *Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)*. – К., 1999.
3. Яворський М. *Україна в епоху капіталізму*. – Полтава, 1925. – Вип. 2.; Вип. 3.
4. Гуржій І. *Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст.* – К., 1968.
5. Егизарова Н. *Аграрний кризис конца XIX века в России*. – М., 1959.
6. *История Украинской ССР: В 10 т.* – К., 1983. – Т. 5.
7. *Економічна історія України / М.О. Уперенко, Е.А. Кузнецов та ін.* – Х., 2005.
8. Гусєв К.С. *До проблеми формування промислового пролетаріату Донбасу у пореформений період // Історичні записки: Збірник наукових праць*. Вип. 13. – Луганськ, 2007.
9. *Развитие металлургии в Украинской ССР*. – К., 1980.
10. Ресент О.П. *Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)*. – К., 2003.
11. Нестеренко О.О. *Розвиток промисловості на Україні*. – Т. 2. – К., 1962.
12. Мельник Л.Г. *Промисловий переворот в Росії і на Україні*. – К., 1969.

І.С. Дружкова

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ ПОЧАТКУ ХХ ст.: ЗАВДАННЯ В УМОВАХ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ТА ЇХ ВТІЛЕННЯ

Мабуть жодна з кредитно-банківських установ, що існували в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст., не викликала такого жвавого обговорення у суспільстві, не зазнавала такої гострої критики з боку сучасників, а з часом і науковців. Однак парадокс полягає у тому, що закладу присвячені численні публіцистичні роботи, наукові статті, монографії і при цьому в діяльності Селянського поземельного банку ще досі залишається дуже багато білих плям.

На Півдні України в кінці XIX – на початку XX ст. серед банківських установ, що мали важливий вплив на розвиток сільського господарства регіону, провідне місце посідав Селянський поземельний банк.

Тому майже одразу після появи відділень банку в цьому регіоні з'являються розвідки, де оцінювалася його діяльність. Так, вже в 1884 р. в "Одеському віснику" була надрукована стаття представника земства С. Кузнецова, де наголошувалося на тому, що заклад практично не працює. Особливо нищівної критики зазнала діяльність Катеринославського відділення банку за намагання зробити надання позики справою швидше адміністративною, ніж комерційною.

Серед сучасників прихильники надання селянам допомоги для придбання землі помічали лише повільний розвиток операцій цієї установи, а їх опоненти, навпаки, твердили, що здійснювані банком заходи шкідливі для сільського господарства в цілому. Майже кожен автор мав власні погляди щодо цілей, завдань та організації роботи банку [1].

За радянських часів з'явилося набагато менше робіт, спеціально присвячених діяльності Селянського поземельного банку, порівняно з попереднім періодом. У 1920-30 рр. з'являється низка праць з аграрної історії Півдня України, що переважно друкувалися в "Записках" Одеського наукового товариства при Українській Академії Наук (голова М.Слабченко). У цих статтях спектр оцінок діяльності банку коливався від негативних до вкрай негативних [2]. В 1959 р. побачила світ монографія В. Вдовіна, що була присвячена діяльності Селянського поземельного банку до реформи закладу у 1895 р. Діяльність банку оцінювалася в цілому негативно. Робота має неабияку цінність завдяки використанню широкого пласту архівних матеріалів та мемуаристики, але, на жаль, це не завадило автору прийти до суперечливих висновків [3].

У пострадянській історіографії в Україні та країнах СНД почали з'являтися перші спроби неупередженого погляду на діяльність Селянського поземельного банку в кінці XIX – початку XX ст., в тому числі й у зазначеному регіоні [4].

Однак дослідників в основному цікавила зовнішня діяльність банку, спрямована на виконання його мети – забезпечення селян землею. Фактично поза межами досліджень залишалася організація установи, її внутрішня структура. Замало уваги приділялося аналізу кадрового складу банку та його відділень.